

НАРІЧЧЯ. ГОВОРИ. ГОВІРКИ

Інна Гороф'янюк

ЯЗИЧНИЦЬКІ ТА ХРИСТИЯНСЬКІ МОТИВИ В НАРОДНИХ НАЗВАХ РОСЛИН (на матеріалі центральноподільських говірок)

*Слово – це колективна пам'ять носіїв мови,
«пам'ятка культури», дзеркало життя нації*
Є. Верещагін, В. Костомаров

Народні назви рослин – одна з найдавніших груп лексики, у якій закріплений досвід практичного і культурно-міфологічного осягнення (пізнання) навколишнього світу людиною. Як одне з джерел для реконструкції релігійно-міфологічної картини світу українців можуть використовуватися флорономени, похідні від імен персонажів біблійно-християнської традиції.

Залежність первісної людини від природи зумовила антропоморфізацію рослинного світу, появу культу дерев і рослинності. У житті східних слов'ян такі язичницькі світоглядні позиції були настільки потужними, що їх залишки простежуються і сьогодні, зокрема в лексиці.

У центральноподільських говірках мова жителів старшого покоління досі зберігає язичницькі світоглядні уявлення: рослини наділяються властивостями живих істот, і для того, щоб мирно співіснувати з ними, людина повинна дотримуватися визначених правил. Так, у с. Демидівка Жмеринського р-ну записано народноетимологічну легенду про назву *переступен'*

‘переступень’: *перéступен' / то б'іда // переступи і т'ікаї / бо вона ўредна / їйїї не можна ч'іпати // як їа вікажу // вона б'єси майє / не нада їйїї зач'іпати / переступи і їди // їйїї мо́на викопати до Вознесен'їа / бо бойїц'а / як Христос воскрес / а п'іс'л'а не ч'іпати / хаї со'б'ї ростє // може скрутити або бол'єз'н' наслати // це б'іда / а не росли́на//.*

За свідченнями етнографів, у житті слов'ян-язичників велику роль відігравав культ померлих пращурів. Давнім відгомном язичницького культу предків є назви рослин *кол'учий д'ід* ‘черсак звичайний’ та *буд'ак-д'ід* ‘будяк акантовидний’. Флоролексеми містять компонент *д'ід*, етимологізуючи який не варто враховувати лише колючки рослин, що нагадують небриту бороду діда. В етнографічному контексті ця назва пов'язана з давніми віруваннями слов'ян: існував звичай ставити сніп колючої рослини біля воріт чи дверей хати задля відлякування чужих, ворожих духів, нечистої сили. Не випадково номінативний ряд ‘черсак звичайний’ містить також фітоніми *страхолох*, *чортополох*, *ч'ертополох*, *ч'ортоў переполох*.

Реліктом антропоморфічних уявлень наших пращурів щодо рослин, на нашу думку, слід вважати функціонування диференційної ознаки ‘стать’ у ботанічній лексиці. Сучасні говірки Вінниччини засвідчують актуальність опозиції назв рослин нібито за статтю у різних лексико-семантичних групах назв рослин: *гарбуз*, *кабак* – *гарбузі́ха*, *гарбузі́ц'а*, *гарбузі́чка*, *кабачи́ц'а*, *кабачи́ха* ‘гарбуз великий’, *кавун*, *гарбуз*, *чолов'ічий кавун* – *кавуні́ц'а*, *кавуні́ха*, *кавун'і́ха*, *кавуні́чка*, *гарбузі́ха*, *гарбузі́ц'а*, *ж'іноч'ий кавун* ‘кавун звичайний’: *їє кавун і кавуні́ц'а / бо туто ўнизу такего / лоб широкіи / значит'це добріи / кавуні́ха // так са́мо їє кабак і кабачи́ц'а //; чолов'ічий – ж'іночий дуб, береза ж'іночого роду – чолов'ік, дуб – дуби́ц'а, осі́ка – осикор, липа – липа́к, береза – березн'ак, гур'і́х – гур'і́ши́ха, бузина – бузни́к.*

Маркерами ознаки ‘стать’ у ботанічній лексиці слугують також узагальнено-вказівні слова – особові займенники. Найбільш поширений такий спосіб номінації в давніх найменуваннях дерев (більшість українських дендрономів індоєвропейського походження): протиставлення *він* – *вона* засвідчене в центральноподільських говірках для дуба звичайного, ясена звичайного (*вона́ розвива́їец'а ра́н'ше / а в'ін п'ізн'іше//*), берези (*вона́ пла́че / таї́ дони́зу гил'ачкі / а в'ін у н'ого догори / в'ін бо́дрій//*).

Диференціація рослин, зокрема дерев і кущів, за статтю здійснюється не лише в межах одного виду, але й на рівні окремих флорооб'єктів. Так, калина вважається материнського роду, а горіх – чоловічого. До сьогодні збереглися вірування подолян щодо персоніфікації цих рослин: *рубати калини не можна / того що вона материнського роду / не можна // ну а хадз'ейі / шор'їжут гор'їх / хадз'ейінов'ї хран'ї Господ'гор'їха р'їзати хадз'ейінов'ї / рубати дрова може / а наїмі суб'ї / шоб хтос' спил'аў / дўже недобре // а йак ўже зачипиў / то потому треба хоч кор'їн' лиши́ти // да / м'їшайе шо йе коло в'їранди там / коло хати / в'їн ўже старій / то треба хадз'ейінов'ї ўсе одно не р'їзати / бо в'їн може погібнути / пон'їма́йте / буде клопан'а //*. Слов'янські міфи й легенди дохристиянської доби засвідчують, що горіх вважався деревом-тотемом і волхви суворо забороняли рубати молоді горіхи.

Язичницькі мотиви простежуються й у семантиці флорономенів *вид'ук*, *в'їд'ук* ‘мак дикий’, похідних від *відати* ‘знати, бачити’ й пов'язаних із використанням слов'янами рослини в народній магії [3: 170-174], зокрема відьмами < *відати*: *а цеї вид'ук / в'їн такó / йак нахили / в'їн витраса́йеца / пон'їма́йте // то це його с'ват'ат / і не даї Бог покоїн'їки / хто помер таї хóде / хóде такó / припла́чут чи шо // то це с'ват'ат тої в'їд'ук / і обси́пайут хату//*.

Отже, відповідно до культових уявлень слов'ян про рослини як про живі істоти, наділені добрими та злими силами, дослідники виявляють у назвах флорооб'єктів не лише раціональні, але й емоційно-оцінні, характеристичні, сакральні мотиви номінації.

Християнство не змогло подолати язичницького сприймання й розуміння природи. З прийняттям нової релігії у слов'ян ще довго зберігався культ рослин: трав, квітів, зернових, дерев, а християнська церква змушена була частково засвоїти / прийняти народний досвід використання рослин. Багато з них освячувалися та оголошувалися цілющими. Засвідчені в центральноподільських говірках флорономени, пов'язані з біблійно-християнською традицією, умовно класифікуємо на три групи відповідно до семантичних особливостей похідних основ.

1. Флорономени, похідні від топоніма: *раїс'к'ї* *йаблучка*, *раїка* ‘декоративний сорт яблук’, *св'їт'їйан'ске з'їл'а* ‘звіробій

звичайний'. Останній фітонім, зафіксований також на Західному Поліссі, Р. С. Омельковець пов'язує походження назви зі звичаєм збирати лікарські рослини на *свято Івана Купала*, що внаслідок фонетичних модифікацій витворилось у *с'в'атойв'ан'с'ке з'іл'а*, яке згодом зазнало фонетичної трансформації [2: 35]. У с. Журавлівка Барського р-ну зафіксовано інше пояснення назви: *стар'і бабі не вимоўл'али С'іонс'ка гора / а каз'али С'ійанс'ка / С'в'іт'ійан'с'ка / так їм було л'єкше каз'ати//*. Відповідно *св'іт'ійан'с'ке з'іл'а* ← *з'іл'а з С'іонс'кої гори*. Ця народноетимологічна розвідка видається цілком вірогідною з огляду на вірування, що окремі цілющі рослини були принесені паломниками зі Святої Землі. На користь цієї гіпотези свідчать також численні народні назви звіробою звичайного, утворені за біблійними мотивами: *Божа травка, бождеревок, дар Божий, крильця Божі, кривця Божа, кров Ісуса Христа, кров св. Йоана, кров Христова, кровця Біжа / Божа / Христова, Матки Божої зілля, сльози Матері Божої, Трійця Божа, христосник, Ян святий, св. Івана зілля*, численні варіанти від *св'інт'іянське зілля* [1: 228]. Припускаємо, що флорономен *св'іт'ійан'с'ке з'іл'а* полімотивований: найменування могло постати під впливом як топоніма *С'іонс'ка гора*, так і агоніма *святий Йоан* або ж хрононіма *Івана Купала*.

2. Флорономени, похідні від назв біблійних персонажів:

- Бог: *Бо́жа кр'іуц'а* 'звіробій', *Бо́же д'єрево* 'нехворощ', *Бо́же дереу́це* 'нехворощ', *Бо́же дереу́ко* 'т. с.', *Бо́же дреу́ко* 'деревій звичайний', 'полин однорічний', 'нехворощ', *Бо́же дреу́це* 'т. с.', *Бо́жайа трау́ка* 'т. с.', *Бо́же з'іл'а* 'деревій звичайний', *божичка* 'сорти квасолі звичайної';

- Матір Божа: *Ма́т'ір Бо́жа* 'сорти квасолі звичайної', *Ма́т'інки Бо́жойі з'іл'ачко* 'лілія лісова';

- Адам: *Ада́мов'і сл'о́зи* 'сорти квасолі звичайної';

- ангел: *анг'єлики, анга́лики, анг'єлики* 'сорт кукурудзи звичайної', *анг'єлики, з ангел'очками, з анг'єликами* 'сорти квасолі звичайної', *ангел'с'ка м'я́та, ангел'с'ка м'я́тка* 'м'ята кучерява';

- чорт: *чо́ртове з'іл'а* 'полин однорічний', 'омела біла', *чо́ртополо́х* 'дурман звичайний', 'будяк акантовидний', 'черсак лісовий', *ч'єртополо́х* 'т. с.', *ч'о́ртоу переполо́х* 'т. с.', *чо́ртова м'ітла́* 'омела біла', *чо́ртов'і м'о́тла* 'т. с.', *чо́ртове д'єрево* 'бузина чорна', *чо́рт'іу гриб* 'сатанинський гриб';

- сатана: *сатанинс'киї гриб* 'сатанинський гриб'.

3. Флорономени, похідні від назв релігійних свят: *спас'їўки* 'сорти яблук', 'сорти груш', 'сорти слив', *спас'їўкі* 'сорти яблук', 'сорти груш', 'сорти слив', *спас'їўс'к'і* 'сорти яблук', 'сорти груш', 'сорти слив', *спас'їўчана* 'сорти яблук', *спас'їўчанс'к'і* 'т. с.', *спас'еўка* 'сорти груш', *спас'їўчан'і* 'т. с.', *спас'їўчаньки* 'т. с.', *спас'їўчаночки* 'т. с.', *спасиха* 'сорти слив', *спас'їўчанка* 'т. с.'; *петр'їўкі* 'сорти яблук', 'сорти груш', *петр'їўка*, *петр'їўс'к'і*, *петр'їўчан'і*, *петр'їўчанка* 'т. с.'; *покрóва* 'айстра волове око', *пречиста* 'т. с.', *петрун'кі* 'сорт картоплі'.

Для окремих флорономенив можна з певним ступенем достовірності встановити їх джерело – біблійно-християнський сюжет. Так, назва *Ада́мов'і сл'ози* вживається на позначення дрібної білої квасолі звичайної. Назва апелює до біблійного сюжету про гріхопадіння Адама і відображеного в апокрифах мотиву сліз Адама, які той проливав після вигнання з раю [3: 526].

Полин однорічний на Вінниччині широко використовується в обрядах хрещення, поховання. Це зумовило виникнення фітонімів *Бо́же з'їл'а*, *Бо́же дре́ўко*: *їа зробила в'їника зам'їтати // ка́жут / не мети́ / не мо́на / бо це Бо́же з'їл':а // ў н'о́му захо́увалас' Бо́жа Ма́т'ір з Ісу́сом Хри́сто́м / с'в'ят'ат' його́ // так коли́с' ка́зали́ / шоб не ро́бити в'їника//*.

Флороназва *чо́ртове дере́во* відображає християнські вірування слов'ян про бузину як прокляте дерево, місце проживання нечистої сили [3: 267-268]. У ХІХ ст. П. Чубинський зафіксував у Вінницькій губернії численні свідчення подолян про цю рослину, зокрема: *Бузину называють чо́ртовимь, проклятымь дерево́м, потому что на ней пов'ѣсилъ преда́тель Спасителя, Иуда. Бузины не слѣдуе́тъ ни рубить, ни выкапыва́ть, чтобы не навлечь на себя несча́стия* [4: 77]. Зауважимо, що бузина вважалась деревом-тотемом, якому поклонялись наші пращури в дохристиянські часи, християнство ж докорінно змінило оцінку рослини, хоча табуїзація флорооб'єкта збереглася.

Як свідчить наведений матеріал, діалектна лексика на позначення рослин і сьогодні виявляє тісний зв'язок з архаїчними язичницькими та біблійно-християнськими віруваннями українців.

1. Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К., 2004.
2. Омельковець Р. С. Номінація лікарських рослин в українському західно-поліському говорі: монографія. – Луцьк, 2006.
3. Славянские древности. Этнолингвистический словарь: в 5 т. – М., 1995-2004. – Т. I: А-Г. – 1995.
4. Чубинский П. П. Верования и суеверия. Загадки и пословицы. Колдовство // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – СПб, 1872. – Т. I. – Вып. 1.